

BADIIY USLUBDA SO'ZLASHUV USLUBI UNSURLARINING QO'LLANISHI

*Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich
Asqaraliyeva Dilshoda*

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'zlashuv uslubi xalq jonli nutqi ifodasi sifatida ko'rinishi, so'zlashuv uslubida publististik bo'yoqning ishlatilishi, so'zlashuv uslubiga xoslangan so'zlar ko'rib chiqiladi. Undan tashqari, ijobiy bo'yoqdagi so'zlar hamda salbiy ma'no bildiriruvchi so'zlar haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: so'zlashuv uslubi, adabiy so'zlashuv uslubi, oddiy so'zlashuv uslubi, jonli so'zlashuv nutqi, kommunikativ munosabat.

Annotation: This article examines the conversational style as a reflection of the people's lively speech. It also discusses the use of publicistic coloring in conversational language and analyzes words specific to this style. In addition, the paper provides information about words with positive and negative connotations used in conversational speech.

Keywords: conversational style, literary conversational style, ordinary conversational style, live spoken language, communicative relation.

So'zlashuv uslubi — nutqning dialogik shaklidir. Bu uslub yozma nutqqa qaraganda ta'sirchanligi, hissiyotga boyligi, yangi so'z qo'llashlar mavjudligi bilan ajralib turadi. Bu uslubda so'zlovchining barcha imkoniyatlari namoyon bo'ladi. U nutqiga hissiyotini ham qo'shib gapiradi bunda turli imo-ishora qo'l harakatlaridan foydalaniladi. Bu vositalar nutqda aytilmay qolishi mumkin bo'lgan so'z va iboralarning o'rnini to'ldiradi va bayon qilinayotgan fikrni yanada aniqlashtiradi. Bu uslubda to'liqsiz gaplar ishlatiladi, chunki tushirilgan qism boshqa bir replikada yoki boshqa bir nutq vaziyatida ifodalanishi mumkin. So'zlashuv uslubi quyidagilarga bo'linadi:

- 1) adabiy so'zlashuv uslubi;
- 2) oddiy so'zlashuv uslubi.

Adabiy so'zlashuv uslubida o'qituvchilar, suxandonlar, jurnalistlar, ilmiy xodimlar, yozuvchi va shoirlar, rahbar xodimlar, va artistlar gaplashadilar. Bu uslub dars jarayonida, sahna nuqtida, kino san'atida, telefilmlar, axborotlar, teleocherklar, radioinseniroyvkalarda ishlatiladi. Adabiy so'zlashuv uslubida jargon va sheva so'zlari bo'lmaydi. Oddiy so'zlashuv uslubida betakalluflik bilan erkin muomala qilinadi.

Oddiy so'zlashuv nutqi dialektal nutqni ham aks ettiradi. So'zlovchi qaysi dialekt vakili bo'lsa, shu dialektda gapirishi mumkin. Masalan, mashi, qaydanam, qaytayin, shulaymi, jaa, bo'пти kabilar oddiy so'zlashuv uslubiga xos.

O'zbek tilshunosligida so'zlashuv nutqi hodisasini tadqiq etish oltmishinchi yillar o'rtalarida boshlandi. So'zlashuv nutqi hodisasining nutq shakllari, adabiy til va kundalik turmush jarayonlaridagi o'rni va roli masalasi ham tilshunoslikda turlicha ko'rinishlarda talqin qilinganligini ko'ramiz. Jumladan, tilshunos B.O'rinboyev so'zlashuv nutqining sintaktik xususiyatlarini tahlil qilgan holda so'zlashuv nutqining quyidagi ko'rinishlarini keltiradi:

1. So'zlashuv nutqi – bu og'zaki nutq.
2. So'zlashuv nutqi – ishlanmagan, normalashtirilmagan og'zaki nutq.
3. So'zlashuv nutqi – adabiy tilning og'zaki adabiy so'zlashuv shakli.
4. So'zlashuv nutqi – funksional uslub ko'rinishlaridan biri.
5. So'zlashuv nutqi – adabiy tilning og'zaki shaklining uslub ko'rinishlaridan biri.
6. So'zlashuv nutqi – nutqiy formalardan biri.
7. So'zlashuv nutqi – nutqiy tiplardan biri.
8. So'zlashuv nutqi – adabiy til bilan jonli xalq so'zlashuv tili o'rtasida turuvchi nutq ko'rinishlaridan biri.
9. So'zlashuv nutqi – kundalik turmushda amal qiluvchi nutq turi.
10. So'zlashuv nutqi – o'ziga xos mustaqil, alohidalashgan nutqiy sistema¹.

So'zlashuv uslubi uchun: so'zlarning dialogik shaklda bo'lishi, so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanilishi, so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan har xil takrorlar, intonatsion vositalar (gumon, ishonch, piching, qat'iylik, hazil) ning ko'proq bo'lishi, so'zlashuv uslubi uchun xos bo'lgan emotsional ekspressivlikning mavjudligi, so'zlashuv uslubiga xos situatsiya (vaziyatlik), yuzma-yuzlik, hazil-mutoyiba elementlarining ko'proq bo'lishi, haqorat, erkalov, kichrayturuv, oddiy muomalaga oid so'zlarning ko'proq bo'lishidir². So'zlashuv uslubida o'zining barcha uslubistik bo'yog'i bilan ajralib turadigan lug'aviy birliklar so'zlashuv nutqining asosiy qatlamini tashkil etadi. Ularda soddalik, ta'sirchanlik, erkinlik, sezilib turadi.

So'zlashuv nutqiga xoslangan vaziyatboblik, erkinlik, norasmiylik, hozirjavoblilik, etikaviy, estetik vositalarini ta'minlovchi intonatsiya, pauza, mimika, imo-ishora kabi holatlar, ko'chma ma'no nozikliklari, frazeologik iboralarning ko'pligi, nutq jarayonida qisqa (chala) uslubga xos qisqaliklarni ta'minlovchi fonetik, leksik, morfologik, sintaktik hodisalar ham keng qamrovda o'rganilishi kerak bo'lgan sohalardandir.

¹ O'rinboyev B. "O'zbek so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari" Toshkent. 1973, 4-5-betlar.

² Tursunpo'latov M. "Лексика узбекской разговорной речи" Toshkent. "Fan". 1968, 84-bet

So'zlashuv uslubida o'zining barcha uslubistik bo'yog'i bilan ajralib turadigan lug'aviy birliklar so'zlashuv nutqining asosiy qatlamini tashkil etadi. Ularda soddalik, ta'sirchanlik, erkinlik, vaziyatbobblik sezilib turadi.

Masalan, o'zbek so'zlashuv nutqida qo'llaniluvchi "jigar" so'zi (to'g'ri ma'noda inson, hayvon organizmining bir turi) umumnutqqa xoslangan so'z bo'lib, ko'chma ma'noda "yaqin o'rtoq", "do'st", "jo'ra", "yaqin qarindosh", "haqiqiy o'zbek" kabi ma'nolarida oddiy so'zlashuv nutqiga xoslangan birlikdir.

So'zlashuv uslubiga xoslangan oddiy muomalaga oid so'zlarga quyidagilarni kiritish mumkin: tuzuk, binoyiday, nozaniniday, avliyo, poshaxon, bijildoq, kelishgan, xushqomat, almoyi-aljoyi, avom, vojib, gardun, gumbaz, xo'jayin, do'ndirmoq, minnat, mirquruq, naynov, xoin, savil, tepsa tebranmas, karmon ko'tarmaydi, gumonasi bor, dumbul odam va boshqalar.

Nutqda shaxslarni atash, ularga murojaat qilish, ularni ta'riflash, chaqirishda ma'lum tartib va qoidalar mavjud. So'zlashuv uslubining xarakterli xususiyatlaridan biri keltirilgan qonun va qoidalardan chetga chiqish hollarining mavjudligidir.

So'zlashuv nutqiga xos bo'lgan oddiy muomalaga oid so'zlar semantik xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadilar:

1. Ijobiy ma'no anglatuvchi oddiy muomalaga oid so'zlar.
2. Salbiy ma'no anglatuvchi oddiy muomalaga oid so'zlar.

Ijobiy ma'no anglatuvchi oddiy muomalaga oid so'zlarda so'zlovchining tinglovchiga nisbatan intim munosabati, so'zlovchining zavq-shavqi ifodalanadi. So'zlashuv nutqida "chiroyli" tishunchasini ifodalash uchun kelishgan, xushqomat, xushro'y, ko'rkam, bejirim, ketvorgan, lobar, kunduzdek, suluv so'zlari ishlatiladi. Keltirilganlar ichida "chiroyli" so'zi boshqalariga nisbatan neytral sanaladi. Xushro'y so'ziga nisbatan go'zal so'zida, go'zal so'ziga nisbatan qunduzday so'zida ijobiylik ottenkasi kuchlidir. "Qunduzdek" so'zida qoshu-ko'zini qunduzga nisbat berish, o'xshatish, ta'riflash ma'nolari kuchlidir.

Jonli so'zlashuv nutqi va unga aloqador nutqiy birliklar leksikografiyada quyi uslub belgisi bilan yuritiladi. Badiiy asar tilining jonliligi, ta'sirchanligi ana shu nutqiy birliklarning qatnashishi bilan baholanadi.

So'zlashuv nutqi bilan quyi uslubning o'ziga xos xususiyatlarini ko'pchilik tilshunos olimlar quyidagicha ko'rsatadilar:

1. So'zlashuv nutqi so'zning turli-tumanlikka ega bo'lgan jonli faoliyati bo'lib, u norasmiy, erkin, kommunikativ munosabatda funktsiya o'taydi.
2. Quyi uslub adabiy tilda maxsus sistemaga ega bo'lib, u qarg'ish, so'kish, kulish, erkalash, nafratlanish kabi bir to'da bo'yoqdor vositalarni o'z ichiga oladi.
3. Quyi uslub o'zining maxsus grammatik sistemasiga ega emas: faqat unga xos ayrim leksik-frazeologik birliklar quyi uslub belgisi bilan adabiy tilda turli vazifalarni

o'taydi. So'zlashuv nutqi esa, o'ziga xos nominativ (atash) vositalariga, o'zining leksik-frazeologik, grammatik belgilariga ham egadir.³

Ma'lumki, so'zlashuv nutqi boyliklarining ma'lum qismini sodda so'zlashuv belgisi dag'al, qo'pol, so'kish, nafratlanish, suyish, erkalash, hazil, piching kabi modal ma'noli emotsional bo'yoqli so'zlar hamda kundalik jonli so'zlashuvga xos so'zlashuv belgisi bilan yuritiluvchi so'zlar tashkil etadi. So'zlashuv nutqi leksik vositalarni neytral variantlariga solishtirilganda ularning o'ziga xos bo'yoqdorligi seziladi. Bular: zarda (jahl), barzangi (haybatli), betamiz (farosatsiz), mahmadona (sergap), bola-baqra(oila a'zosi), bordi-keldi (yaqin munosabat), bosqi (tug'ma kasal), bo'ydoq (uylanmagan), dalli-g'ulli (ko'ngli ochiq odam), oldi-qochdi (yolg'on-yashiq), irkit (isqirt), pattachi (bilet sotuvchi), qaysar (o'jar), uvada (juldur kiyim), chiqim (sarf-harajat), sandiraqlamoq (ko'cha ko'yda bekor yurmoq). 1. Rivoyat qilinishicha, Pahlovon Mahmud dali-g'uli odam bo'lgan ("Jahon adabiyoti"2010). 2. Oriyati kuchlilik qildi, Eshmatvoy bola-baqراسi bilan cho'lga ko'chib ketdi. 3. Bu qaysar odamlar aytganlarini qilishdi. Mingboshining uyiga o't qo'yishdi. 4. Hozirda qiz to'ylarining chiqimi borgan sari ko'paygandan-ko'payib bormoqda. 5. Ular ko'p yillardan beri bordi-keldi qilishar, o'rtalarida hech qanday sir yo'q edi. 6. Nima bo'ldi-yu, oralariga qora mushuk oraladi.

Kommunikativ munosabatlarda, ayniqsa, ironiya, askiya, so'z o'yini, kinoya va shunga o'xshash turli xil assotsiativ aloqalarda sodda so'zlashuvga oid birliklarning rolini alohida qayd etmoq kerak.

Kundalik turmushga oid sodda so'zlashuvda dag'al so'zlar - g'alamis, qavoqbosh, xotinboz, g'arvachcha, lattachaynar, cho'loq kabi salbiy bo'yoqli so'zlar insonlarning xarakteri, tashqi qiyofasi, mijozidagi kamchiliklarini ifodalashda qo'l keladi. Masalan: -Bu g'alamislar, -dedi chol, ikki-uch kundan beri qishloq atrofida o'ralashib yurishuvdi. ("Sharq yulduzi" 80-bet). -Sen bola, -dedi direktor qo'lidagi ruchkani o'ynab, lattachaynarlik qilmada, bo'ladigan gapni gapir. ("Sharq yulduzi" 75-bet).

Badiiy asar tili jonliligi, ta'sirchanliligi, obrazliligini ta'minlovchi kundalik sodda nutq vositalari, dealektizmlar, jargon, argolar, personajlar nutqida ba'zi so'zlarning noo'rin qo'llanish hollari ekspressivlikni ta'minlaydi. Bular quyidagicha: a) so'zlarni buzib talaffuz qilish. Masalan: Eshmato'p-chi, Eshmato'p. O'sha kuni kettila; b) o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish: - Ho! o'rtoq nachali, sizni telepunda so'rashayapti; d) dialektal so'zlarni qo'llash bilan: Otni ot qilaturg'on narsa andiz, - dedi chol; e) argo, jargo, dag'al so'zlarni qo'llash bilan: -Sen xaromi, bir kunmas-bir kun pirimning duoyibadiga qolasan. Ikki qishloqini yaxshilab sochini oldik.

- G'amza bilan jonim oling,

³ Zemskaya Ye.A., Kitaygorodskaya M.V, Shariyev Ye.N. "Русская разговорная речь" М.1981 .

- Katmonda (kistada) darmon qolmadi ("Mushtum").

"So'zlashuv nutqi" hodisasini keltirilganlarga yaqin holatda talqin etish L.I.Barinnikovaning⁴ ishlarida ham ko'zga tashlanadi. U "So'zlashuv nutqi"ni adabiy tilning alohida ko'rinishi deb baholaydi. L.I.Barinnikovaning qayd etishicha, milliy til shakllanishining dastlabki etaplarida kundalik turmush nutqi adabiy til doirasidan chetda qolgan bo'ladi. L.I. Barinnikovaning fikrini xulosalaydigan bo'lsak, u "So'zlashuv nutqi" atamasi bilan tilning og'zaki shaklini ko'zda tutadi.

Tilshunos Laptiyeva⁵ o'z maqolalaridan birida adabiy til og'zaki shaklining chegaralarini shartli ravishda hozirgi rus adabiy tilining "Og'zaki so'zlashuv ko'rinishi" tariqasida nomlashni taklif etadi. Adabiy tilning og'zaki-so'zlashuv ko'rinishi tilshunos L.I.Barinnikova til va dealektni chegarasini belgilashdga bag'ishlangan ishlarining birida milliy til shakllanganidan keyingi davrda dealektni barcha funksiyalarini "Kundalik turmush nutqi" to'g'rirog'i "Odatiy turmush nutqi" bajargan, degan mulohazani bayon etadi. Uning qayd etishicha, bu davrda dealektning ichida uslubistik -funksional birlik mavjud bo'lgan. Bular: 1.So'zlashuv turmush nutqi. 2.Xalq poetik nutqi.

3.Odatiy nutq elementlaridir.⁶

So'zlashuv turmush nutqi adabiy til darajasidagi og'zaki adabiy so'zlashuv nutqidan farqli nutqdir. L.I. Barinnikovaning fikricha, kundalik so'zlashuv nutqi dealektal nutq ichidagi komponentlardan biridir. Ammo F.P. Filinning qayd etishicha, so'zlashuv turmush nutqi normalangan formaga ham ega bo'lishi mumkin. Bu o'rinda F.P. Filin⁷so'zlashuv nutqini emas, adabiy tilning og'zaki so'zlashuv shaklini ko'zda tutayotganligi aniq.

Adabiy tilning og'zaki shakli juda murakkab hodisa bo'lib, uning paydo bo'lishi va shakllanishi, bir qator xalqlar adabiy tilining rivojlanish tarixida yaqqol ko'rinadi. Bu hol ikki o'suvchan tendensiyada yuzaga chiqadi:

a) adabiy til yozma shaklining xalq so'zlashuv nutqiga tayanishi;

b) xalq so'zlashuv og'zaki nutqining yozma nutq doirasiga ko'tarish va uni umummilliy munosabatga yagona, ya'ni monolit bo'lishini ta'minlash asosida.

Shunqay qilib yuqorida qayd etilgan mulohazalarga e'tibor beradigan bo'lsak, "So'zlashuv nutqi", "So'zlashuv ", "So'zlashuv tili", "Sodda til", "Sodda nutq" tushunchalari izohlanganligi yaqqol seziladi. Ayniqsa, "Og'zaki so'zlashuv nutqi", "Kundalik so'zlashuv nutqi", "So'zlashuv xalq tili ", "Kundalik xalq so'zlashuv tili", "Shaharliklar nutqi" tilshunoslikda keng qo'llangan bo'lib o'zbek tilshunosligida faqat so'zlashuv nutqi aspektidagina ish qilingan

⁴ Barinnikova L.I. "Социально-историческая обусловленность место разговорной речи и общенародном языке". Moskva 1980.167-bet.

⁵ Laptiyeva O.A. "О Некозификсированныч сферах современного русского литературного языка".44-bet.

⁶ Barinnikova L.I. "О разграничения языка и диалекта" Moskva.1978.172- bet

⁷ Filin F.I. "О нормe литературного языка" 1980.46-bet

O'zbek, rus tilshunosligida, turkologiyada bu borada bajarilgan ishlar tahlil qilinganda so'zlashuv nutqini o'rganish hozirga qadar uch muhim aspektida olib borilganligi ko'zga tashlanadi:

1. Dialektal so'zlashuv nutqini tekshirish yoki boshqacha aytganda, so'zlashuv nutqining xususiyatlarini dialektal nutq materiallari asosida o'rganish.

2. Dialogik nutqni tekshirish. Bunda adabiy so'zlashuv tili va nutq hodisalarini, materiallarini o'rganish.

3. Shaharliklar nutqini, ya'ni shaharliklarning so'zlashuv nutqini o'rganish. (O'zbek tilshunosligida shaharliklar nutqi hodisasi so'zlashuv nutqi hodisasi sifatida o'rganilmagan).

So'zlashuv nutqini dialektal so'zlashuv aspektida o'rganishda N.V.Shvedova⁸, T.G.Vinokur⁹larning ishlari muhim sanalsa, o'zbek tilshunosligida professor E.Begmatov, professor B.O'rinboyev¹⁰, M.Tursunpo'latovlarning ishlari muhimdir. Shahar aholisining so'zlashuv nutqini o'rganish ishini tilshunos B.A.Larinning nomi bilan bog'laydilar. Shaharliklar nutqini tadqiq qilishning ba'zi lingvistik va sotsiologik tomonlarini o'sha davr talablari doirasida izohlab bergan. Keyinchalik ushbu aspektda rus tilshunoslaridan V.I.Sobinnikova, N.I.Po'shida lapova va boshqalar shaharliklarning oddiy so'zlashuv tilini o'rganishga bag'ishlangan bir qator ishlarida, maqolalarida bu boradagi mulohazalar rivojlantirilganligini ko'ramiz.

Xulosa shundan iboratki, so'zlashuv nutqi o'ziga xos shakl va uslubga ega, mustaqil lingvistik belgilarga (leksik, sematik, grammatik xususiyatlarga) ega bo'lgan nutqdir. So'zlashuv nutqi o'ziga xos bo'lgan funksional uslub ko'rinishlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И. А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
2. Каримов И. А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давоми – тараққиётимизнинг муҳим омилидир // Ишонч, 2010, 8 декабрь.
3. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади // Халқ сўзи, 2011, 22 январь.
4. Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқоролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.
5. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. - 173 б.

⁸ Shvedova N.V. "Очерки по синтаксису русской разговорной речи". Moskva. 1963

⁹ Vinokur T.G. "Некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке". Moskva. 1963.

¹⁰ O'rinboyev B., Begmatov E.A. "So'zlashuv nutqi problemalari" (to'plam). Samarqand. 1973. 5-6-betlar.

6. Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқоролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.
7. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади // Халқ сўзи, 2011, 22 январь.
8. Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
9. Тарихдан сабоқ олиб, замон билан ҳамқадам бўлиб яшаш – бугунги ҳаётнинг ўткир талаби. Президент Ислам Каримов интервьюсидан келиб чиқадиган хулосалар// Халқ сўзи, 2012, 15 май.